

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ДОРОЩУК НІНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ
У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Спеціальність 07.00.01. -
Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1996

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00740251 (J)

**КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ДОРОЩУК НіНА Олександрівна

**УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ
У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Спеціальність 07.00.01. –

Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 1996

AB 34.139

Дисертація є рукопис.

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України
Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
БУРАВЧЕНКОВ Анатолій Олександрович.

Офіційні опоненти – доктор історичних наук
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович;
– кандидат історичних наук
ДЗУБА Олена Миколаївна.

Провідна організація – Український державний лінгвістичний
університет

Захист відбудеться "18" Серпня 1996 р. о 10 годині на
засіданні спеціалізованої ради Д 01.01.32 при Київському
університеті імені Тараса Шевченка за адресою:

252 017, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці університету
(м. Київ; вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий "15" Листопада 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради
кандидат історичних наук

О.І.Божко

ЛНБ ім. В. Стефана
АН України

Структура дисертації. Дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

ВСТУП. Актуальність теми. У процесі становлення людства як певної суспільної, політичної, економічної, духовної спільності виключно високого значення набуває такий націоформуючий фактор як власна держава. На сьогодні достатньо розроблено і обгрунтовано видається концепція, що становлення національної держави є необхідною умовою для вільного розвитку нації як суспільно-етнічного феномену.

Історія українського народу є переконливим підтвердженням правоти вищенаведеного положення. Падіння Галицько - Волинської держави призвело до корінних змін у становищі нації. Поглинення українських земель більш могутніми сусідами поставило наш народ у стан підкореної, безправної, експлуатованої нації. Відтоді бере свій початок національно-визвольний рух українського народу. У кінці XVIII ст., за визначенням М.Грушевського, "місце старої збройної боротьби заступає боротьба культурна".¹ Вона залишалася важливою складовою українського визвольного руху аж до початку національної революції 1917 р.

Велике значення культурницької діяльності було зумовлено кількома причинами. Так, з одного боку, ця робота як правило не настільки жорстоко переслідувалась урядом як збройна чи політична боротьба і, відповідно, мала більше можливостей для розвитку. З іншого - культурницька діяльність готувала ґрунт для подальших визвольних змагань, сприяючи відродженню

1. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. - СПб., 1906. - С.19.

гідності народу, його національної самосвідомості, почуття себе етнічно і суспільно окремишню спільністю.

У процесі розвитку українського визвольного руху і, зокрема, культурницького відбувалось також становлення тієї національно свідомої частини народу, яка очолила цей рух. За визначенням Г.Касьянова "історична місія єдиного свідомого й активного рушія та організатора боротьби за національне визволення... випадала на долю української інтелігенції".¹

Перебравши на себе роль проводиря українського руху, інтелігенція також заклала його теоретичний фундамент, зробивши і давши наукове обґрунтування усіх аспектів національної ідеї. Так, на основі історичних, етнографічних, філологічних та інших розвідок поступово формувалися концепції права української нації на вільний розвиток. Таким чином, український культурно - національний рух виступав ідейно-теоретичною базою визвольних змагань народу, сприяв відродженню і гартуванню волелюбного українського духу.

У сучасних умовах, на етапі розбудови Української незалежної держави, питання культурного відродження нації не втрачає своєї актуальності. У вирішенні проблем відродження національної самосвідомості і самоповаги народу, розвитку і пропагування української культури, виховання національної інтелектуальної еліти сучасним українським духовним лідерам, безумовно, стане у великій нагоді досвід роботи попередніх поколінь українських діячів. І, можливо, культурницький рух на сучасному етапі стане саме тією невідчужливою ланкою у

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст.// Україна ХХ ст.:культура, ідеологія, політика.- К., 1993.- С.5.

процесі становлення українства як державної нації і створення нової України.

Предметом дослідження обрана діяльність передової частини українського громадянства – інтелігенції, спрямована на впровадження у свідомість найвищих верств населення української національної ідеї, піднесення культурного рівня народу, пробудження почуття національної гідності як основи визвольних змагань. Головну увагу приділено тим формам і напрямкам цієї діяльності, які являють собою основні складові українського культурно-національного руху. Найважливішим аспектом роботи є аналіз культурно-національного руху як своєрідного соціокультурного феномену в історії українського народу, що виступав певною квінтесенцією визвольної боротьби протягом останньої чверті століття перед Національною революцією.

Хронологічні рамки дослідження визначені об'єктивними процесами, що відбувались у суспільному житті Російської імперії на рубежі XIX – XX ст. Початок 90-х років XIX ст. характеризувався деяким послабленням тиску адміністративно-поліцейського режиму, що позначилося певним покращенням становища українства. Відмінялися деякі заборони, суспільне життя отримало можливість більш вільного розвитку, до активної громадської діяльності залучалися молоді сили. Отже, відбувається певний ренесанс українського суспільного життя і визвольного руху. Таким чином, за низьку межу дослідження автор обирає середину 90-х років XIX ст., коли процеси появлення українського культурно-національного руху ставть у достатній мірі очевидними. Автор завершує дослідження початком 1917р., коли почався якісно новий період в історичному розвитку народів Російської імперії.

Географічні рамки дослідження обумовлені фактором

політичної роз'єднаності українських земель і, відповідно, різними умовами їх розвитку. У дисертації досліджується український культурно-національний рух лише у Російській імперії. Визвольна боротьба у Західній Україні мала свою специфіку і потребує окремого розгляду.

Стан наукової розробки проблеми. На сьогодні практично не існує робіт, у яких здійснювалося б комплексне дослідження даної теми. Характерною особливістю як вітчизняної, так і закордонної історіографії українського культурно-національного руху є фрагментарність його вивчення. Як правило предметом попередніх досліджень виступали окремі складові культурницького руху - видавнича, просвітницька, мистецька діяльність - поза їх взаємозв'язком і значенням для загальнонаціональної справи.

Початок дослідження окремих аспектів обраної проблеми припадає на рубіж XIX-XX ст. Роботи, написані сучасниками подій, охоплюють досить широкій спектр питань і представляють особливу цінність.¹ Перша російська революція, частково скасувавши обмеження українського друкованого слова, створила досить сприятливі умови для розвитку українознавчих студій. Саме з цього часу починають з'являтися ґрунтовні розвідки з історії українського руху та його основних

1. Вартовий П. Яка тепер народна школа на Україні // Життя і слово. - 1896. - № 4 - С. 241-258; Грінченко Б. Якої нам треба школи. - К., 1907; Дорошенко Д. Культурно - просвітна діяльність українського громадянства // Україна. - 1907. - Т. 4. - Кн. 2-3. - С. 17-34; Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру // Україна. - 1907. - Т. 4. - Кн. 1. - С. 44-95; Кн. 2-3. - С. 280-346.

складових.¹

Серед робіт дорадянського часу особливу увагу слід звернути на дві, діаметрально протилежні у своїх концептуальних підходах, праці. Це, по-перше, дослідження визначного українського громадського діяча В.Дорошенка, що можна вважати чи не єдиною спробою хоч і короткого, але комплексного дослідження українського руху в культурницькому і політичному аспектах. По-друге, книга київського цензора С.Щоголева, відомого українофоба і шовініста. Відповідним є і його концептуальний підхід до висвітлення теми. Але книга містить багатий і добре класифікований матеріал, аналізуючи який автор робить надзвичайно цікаві висновки щодо тенденцій розвитку українського руху.²

Радянська історіографія 20-х років багато в чому ще зберігала ті надбання старої школи, які робили історичні дослідження достатньо об'єктивними і толерантними. Однак, кількість таких робіт невелика.³

1. Грушевський М. Очерк истории украинского народа.- СПб., 1906. Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останні п'ятнадцять літ // Перший український просвітньо-економічний конгрес.- Львів, 1910.- С.81-96. Єфремов С. Історія українського письменства. В 2-х тт.- К., 1912.

2. Дорошенко В. Українство в Росії. Новітні часи.- Відень, 1916; Щоголев С. Украинское движение как современный этап штирорусского сепаратизма.- К., 1912.

3. Ігнатієнко В. Українська преса (1816-1923).- К., 1926; Білінський М. Часописи Поділля.- Вінниця, 1927; Єфремов С. В тісних рямцях: українська книга 1793-1916. - К., 1926; Козаченко А. Минуле книги на Україні.- Харків, 1930.

Повоєнні роки стали періодом більш детального вивчення окремих аспектів українського культурно-національного руху. Звісно, необхідно мати на увазі, що панування комуністичної ідеології не давало можливості для всебічного висвітлення тих чи інших подій, процесів, діяльності видатних особистостей. Але ні в якому разі не можна відкидати створеного у ці часи величезного добробку вітчизняних істориків, який є цінною спадщиною для наступних поколінь дослідників.

Видана у цей час література, що присвячена розвитку періодичної преси, досить різнопланова. Існують як ґрунтовні дослідження - монографії О.Дея, В.Дмитрука, так і досить побіжні огляди С.Велигодської, П.Вороб'я.¹ У цих роботах вже проводиться чіткий поділ часописів на органи демократичного і націоналістичного напрямків. Зібраний у них фактичний матеріал, безсумнівно, цікавий і важливий. Збільшується також кількість досліджень з питань розвитку книгодрукування.² Найбільш ґрунтовною серед них є робота О.Дея,³ хоч частина її і написана на основі праці В.Доманицького.

1. Дей О. Українська революційно-демократична журналістика, - К., 1959; Дмитрук В. Нарис історії української журналістики XIX ст. - Львів, 1969; Велигодська С. Українська дитяча журналістика: кінець XIX-початок XX ст. - Харків, 1970; Воробей П. З історії української преси в Росії (1905-1914) // Український історичний журнал. - 1971. - № 10. - С. 48-56.

2. Українська книга. - Харків - К., 1965; Українські літературні альманахи і збірники XIX - початку XX ст. - К., 1967.

3. Дей О. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня // Книга і друкарство на Україні. - К., 1964. - С. 128-205.

Важливими для різнобічного дослідження обраної нами теми є також фундаментальні праці, присвячені історії Київського та Новоросійського (пізніше - Одеського) університетів.¹ Великий обсяг наведеного фактологічного матеріалу, а також його систематизація визначають їх наукову цінність.

70-80 роки в радянській історіографії не принесли змін в концептуальних підходах. У цей час з'явилося кілька робіт, присвячених проблемам розвитку видавничої справи, а також науки і просвітництва в Україні.² Більш плідним цей період став у дослідженні історії українського театру. Так, вийшли роботи В.Василька, Д.Мартича, Р.Коломійця,³ у яких розглядається творчість корифеїв української сцени.

У 90-х роках поступово змінюється принциповий підхід до висвітлення питань українського визвольного руху і, у тому числі, культурно-національного. Найбільш ґрунтовною роботою

1. Історія Київського університету.- К., 1959; Історія Одеського університету за 100 років.- К., 1968.

2. Історія української дошовтневої журналістики.- К., 1983; Сарбей В. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію країни// Український історичний журнал. - 1977.- № 12.- С.99-103; Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872-1931)// Там само.- 1989.- № 9.- С.50-56; Харьковский университет (1805-1980). Исторический очерк. - Харьков, 1980.

3. Василько В. М.Садовський та його театр.- К., 1972; Мартич Д. Зустрічі без прощань. Біографічні розповіді.- К., 1970; Коломієць Р. Театр Саксаганського і Карпенка - Карого. - К., 1984; Корифеї українського театру.- К., 1982.

з цієї проблематики є комплексне дослідження Г.Касьянова,¹ яке, зокрема, присвячене вивченню та осмисленню значення діяльності інтелігенції для розвитку української нації, визначенню її місця та ролі в українському визвольному русі на рубежі XIX - XX ст.

Визначним внеском у справу вивчення історії інтелігенції України стала поява колективної праці "Нариси історії української інтелігенції"². Різноманітні аспекти українського громадсько-політичного і культурного життя в новітній період розглядаються також у ряді статей, що увійшли до збірника "Україна XX ст."³

Значне місце в історіографічній базі дисертації займають роботи істориків діаспори. Передусім цінними є праці дослідників, які були безпосередніми свідками подій, а після встановлення радянської влади емігрували. Це, зокрема, ґрунтовні праці Д.Дорошенка, Д.Антоновича, Є.Чикаленка.⁴ Характерною рисою цих робіт є насиченість фактичним матеріалом, обґрунтованими узагальненнями, а також об'єктивний підхід до висвітлення проблем.

Важливим напрямком дослідницької діяльності в українській діаспорі слід вважати вивчення персоналій. Цій проблемі

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX - XX ст.: соціально-політичний портрет.- К., 1993.

2. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х книгах.- К., 1994.

3. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.-К., 1993.

4. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2-х тт.- Жинжен, 1966; Антонович Д. Українська культура.-Подєбради, 1940; його ж. Триста років українського театру 1619-1919.- Прага, 1925;

присвячено дослідження Д.Дорошенка, С.Чорнія, та наших сучасників - С.Яременка, В.Ревуцького, С.Стечишина, Н.Когуської, роботи яких у плані історичних портретів увійшли до збірників "Нариси з історії української культури".¹

Останнім часом в Україні почалося перевидання творів дослідників діаспори. Так, з'явилися роботи О.Субтельного, Н.Полонської-Василенко, Т.Гунчака, М.Семчишина.²

Отже, очевидним є факт, що в усьому масиві наявної літератури практично відсутні комплексні роботи з обраної теми. Однак, ґрунтовні дослідження окремих аспектів культурно-національного руху заклали основу для створення узагальнюючих праць.

За мету даного дослідження автор ставить комплексний аналіз розвитку українського культурно-національного руху як складової визвольних змагань нації у процесі його постійного розвитку. Одним з найважливіших аспектів у вирішенні даної проблеми автор вважає спробу систематизації діяльності різноманітних культурно-просвітницьких та громадських організацій і товариств, а також ґрунтовне вивчення досвіду їх роботи.

1. Дорошенко Д. Є.Чикаленко. Його життя і громадська діяльність.- Прага, 1934; Чорній С. Карпенко-Карий і театр.- Мюнхен - Нью-Йорк, 1978; Яременко С., Ревуцький В. Нариси з історії української культури.- Едмонтон, 1984; Стечишин С., Когуська Н. Нариси з історії української культури.- Едмонтон: 1984.

2. Субтельний О. Україна: історія.- К., 1991. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х тт.- К., 1993; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії.-К., 1993. Семчишин М. Тисяча років української культури.-К., 1993.

виявлення її основних напрямків на загальному тлі українського визвольного руху.

Для досягнення поставленої мети автор визначає наступні завдання дослідження:

- в'яснити роль і місце культурно-національного руху в розвитку визвольної боротьби українського народу;

- дослідити і проаналізувати основні напрямки і течії в українському культурно-національному русі;

- окреслити загальні закономірності і основні тенденції у процесі розвитку культурницького руху;

- виявити головні завдання, цілі і методи роботи різноманітних культурно-просвітницьких та громадських організацій та визначити їх внесок у загальну справу відродження нації;

- встановити місце і значення інтелігенції в розвитку культурно-національного руху;

- розкрити роль передової частини українства у процесі формування національної самосвідомості народу, збереження духовної спадщини нації, розвитку культури як фундаменту визвольних змагань українства;

- узагальнити досвід культурно-національного руху кінця XIX - початку XX ст. як одного з найважливіших аспектів відродження нації.

Оснoву джерельної бази дисертації складають передусім архівні матеріали. Для всебічного розкриття теми автор залучила документи ряду архівів, зокрема Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, Державного архіву міста Києва, в яких зосереджені цінні і частково мало-розроблені матеріали. Особливий інтерес становлять справи

фонду Київського жандармського управління (Ф.274 ЦДІА України), де зібрані щорічні огляди найважливіших дізнань управління, повідомлення Департаменту поліції, донесення начальників повітових жандармських управлінь.

Значну інформаційну насиченість несуть матеріали Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, зокрема документи Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ (Ф.776). Серед документів цього фонду великий інтерес становлять циркулярні розпорядження управління, доповідні записки місцевих цензорів про накладення арешту на періодичні видання та книги, притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні Правил про друк, повідомлення губернаторів про надані ними свідоцтва на видавання українських періодичних органів. Цікаву групу матеріалів складають також справи про розгляд рукописів і книг українською мовою. Ці справи особливо цінні тим, що зберегли до наших днів велику кількість ненадрукованих у той час робіт.

Особливістю реферованої роботи є те, що розвиток періодичної преси в ній розглядається як одна з важливих складових культурно-національного руху, могутній засіб формування національної свідомості. Відповідно, матеріали періодичної преси складають важливу частину джерельної бази дисертації. Автором були розглянуті у процесі їх становлення та розвитку як загальноукраїнські часописи - "Громадська Думка", "Рада", "Киевская Старина", "Нова Громада", "Літературно-Науковий Вісник", так і ті, що видавались на периферії - "Хлібороб", "Рідний Край", "Дніпрові Хвилі" та інші.

Для всебічного розкриття теми велике значення мають спогади видатних українських діячів - П. Саксаганського,

Д.Дорошенка, М. Садовського, Є.Чикаленка.І Цікавими є також спогади начальника Головного управління у справах друку 1883-1896 років Є.Феоктистова.²

Методологічною основою даного дослідження є принципи історизму і об'єктивності, які націлюють дослідника на використання всього масиву джерельної бази, її комплексного аналізу. Важливою складовою методологічної основи є також застосування як загальнонаукових методів дослідження, таких як історичний, логічний, метод класифікації, так і спеціально - історичних (хронологічний, синхронний, порівняльно - історичний, метод актуалізації).

Новизна дисертації полягає у тому, що в ній, на основі широкої джерельної бази і великої кількості дослідницької літератури, робиться спроба виділити та комплексно проаналізувати основні форми і напрями українського культурно-національного руху, розробити загальну картину розвитку його головних складових. З нових позицій аналізується діяльність різноманітних громадських та культурно-просвітницьких організацій, що здійснюється на основі розгляду їх роботи крізь призму вирішення завдання відродження духовних основ української нації.

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). - Мюнхен, 1969; Садовський М. Мої театральні згадки. 1881-1917. - Харків-К., 1930; Саксаганський П. Думки про театр. - К., 1955; Його ж. По шляху життя. - Харків, 1930; Чикаленко Є. Спогади (1861-1907): У 3-х частинах. - Львів, 1925.

2. Феоктистов Е. За кулісами політики и літератури (1848-1896). - М., 1991.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що сформульовані у дисертації теоретичні висновки, її основні положення, можуть бути використані для подальшої розробки проблем розвитку українського культурно-національного, і визвольного руху взагалі. Матеріали роботи можуть застосовуватися при читанні нормативних та спеціальних курсів з історії України, національно-визвольного руху її народу, української культури, а також при написанні спеціальних та узагальнюючих робіт.

Апробація роботи. Основні положення дисертації обговорені на засіданні кафедри новітньої історії України Київського університету імені Тараса Шевченка, відображені у публікаціях автора, використані у роботі з студентами під час педагогічної практики у Київському університеті імені Тараса Шевченка. З окремих аспектів дисертації зроблені повідомлення на республіканських науково-практичних конференціях.

У першому розділі - "Пошавлення культурницького руху в Україні" - розкривається значення культурницької діяльності української інтелігенції для подальшого розвитку нації. Виявляються основні завдання, що постали перед українськими свідомими силами. Це, по-перше, безпосередня робота в галузі літератури, науки, мистецтва і створення системи духовних цінностей, по-друге, сприяння просвіті народних мас, по-третє, розвиток національної свідомості широких верств українського населення.

Для вирішення цих завдань мали використовуватись найрізноманітніші із можливих у царській Росії шляхи. А саме - відновлення видавничої діяльності і ширення серед народу доступних книг, наукова та просвітницька діяльність національних учених, донесення до народних мас живого українського слова засобами театру. У розділі розглядаються і аналізуються

ся основні форми і методи культурницької діяльності.

Багато уваги автор приділяє дослідженню внеску журналу "Киевская Старина" у справу розвитку української науки, становлення і поширення національної ідеї. Відзначається, що "Киевская Старина", друкуючи численні наукові розвідки, документальні пам'ятки, художні твори, у яких висвітлювалось героїчне минуле рідного краю, будила думку про національну, історичну та етнографічну самобутність України, про право народу на вільний розвиток своєї культури.

Значне місце відведено дослідженню літературних альманахів, що як і "Киевская Старина" були розраховані на освіченого читача. Протягом XIX ст. їх видання ще мало спорадичний характер, а з середини 90-х років XIX ст. альманахи вже з'являлись щороку. Автор вважає, що в умовах відсутності національної періодичної преси вони певною мірою виконували її функції. У рамках можливого вони забезпечували читачів інформацією про культурні події в Україні, представляли літературну молодь, порушували актуальні питання життя народу, інтелігенції. У розділі доводиться, що і "Киевская Старина", і альманахи в силу своїх можливостей і умов царської Росії достойно виконували своє громадське призначення - виховання національної інтелігенції.

Одним із найбільш реальних шляхів до вирішення іншого завдання культурницького руху - пробудження національної свідомості мас - автор вважає видавництво і розповсюдження доступних книжок. Висвітлюється історія створення і діяльності перших українських видавництв у Російській імперії, зокрема, видавництва Б.Грінченка у Чернігові (засноване у 1894 р.), "Вс. И. Гуртом" у Харкові (1895 р.), "Вік" у Києві

(1895 р.), "Благодійного товариства для видання корисних і дешевих книжок" у Петербурзі (1898 р.). Почавши своє існування у темні для українського громадянства дні, названі видавництва тривалий час залишались одними з небагатьох осередків національного руху.

Однією з найболючіших проблем розвитку українського суспільства на рубежі ХІХ-ХХ ст. стала неосвіченість широких верств населення. Доводиться, що головною причиною цього була відсутність навчання рідною мовою. Автор висвітлює заходи інтелігенції, спрямовані на покращення становища, зокрема, зупиняється на діяльності "Громад", Київського та Харківського товариств грамотності, Київського товариства сприяння початковій освіті. Відзначається, що з середини 90-х років ХІХ ст., коли в український рух вливаються молоді талановиті сили - Б.Грінченко, В.Доманицький, С.Єфремов, О.Лотоцький, В.Науменко - робота названих об'єднань значно активізувалась.

Важливою складовою культурно-національного руху була діяльність митців театру. У 1890 р. розпочало свою роботу "Товариство російсько-малоросійських артистів під орудою П.Саксаганського", до складу якого входили майстри світової слави - І.Карпенко-Карий, М.Кропивницький, М.Заньковецька. Розглядається творчий шлях трупи, аналізується репертуар. Відзначається, що у цей час він значно збагачується: якщо на початку діяльності першої української трупи (1882 р.) було біля 20 придатних до постановки п'єс, то у 90-х роках їх налічувалось близько 60, різноманітнішою ставала і тематика.

Таким чином, доводиться, що на рубежі ХІХ-ХХ ст. відбувалось поз'явлення діяльності інтелігенції, спрямованої на

розвиток і популяризація української культури, пробудження національної самосвідомості народу, підняття його культурного рівня.

У другому розділі - "Піднесення українського культурно-національного руху в роки революції (1905-1907)" - аналізуються основні напрямки і форми культурницької діяльності української інтелігенції в нових умовах, що склалися після прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р. На революційній хвилі українці здобули собі право на національну пресу, можливість легального об'єднання у громадські організації, вільнішого розвитку національного театру. Отже, обсяг культурницької роботи зростав і кількісно, і якісно.

Автор зазначає, що одним із найбільших здобутків українства у революції було відродження національної періодичної преси. Окреслюються основні моменти історії створення і роботи перших україномовних часописів, аналізується їх внесок у справу просвіти народу, пробудження його національної самосвідомості. Велику увагу приділено висвітленню діяльності представників інтелігенції, що стояли коло видання національних періодичних органів, зокрема - Є.Чикаленка, В.Семиренка, Ф.Матушевського ("Громадська Думка", а потім "Рада"), С.Єфремова ("Громадська Думка", "Нова Громада"), М.Грушевського ("Літературно-Науковий Вісник", "Украинский Вестник") та ін.

Визначною складовою ланкою українського культурно-національного руху цього часу займалась справа книгодрукування. Увага зупиняється на тих позитивних змінах, що принесла революція у цю галузь. Так, у 1906 р. українство отримало офіційний дозвіл на вживання власного фонетичного правопису і, таким чином, знімалось одне з найтяжчих обмежень, що

спотворювали українську мову. Активізували свою діяльність вже відомі видавництва, виникали нові, найбільш діяльними серед яких були "Ранок" та "Український учитель". Зростали тиражі надрукованих книг, розширювався тематичний асортимент. Це відкривало нові перспективи у плані просвіти та виховання українства.

Револуційні події 1905р. принесли з собою також сподівання на покращення справ у питанні національної освіти. Відзначається, що найбільших успіхів у цьому досягло студентство. Саме завдяки його наполегливим і рішучим діям у 1907/1908 навчальному році в Київському, Харківському і Новоросійському університетах читався ряд курсів з українознавства. Розглядається також заходи учительства щодо українізації середньої і нижчої школи. Робиться висновок, що рух за відродження національної школи сприяв згуртуванню громадянства навколо загальноукраїнської справи, поширенню національної ідеї в масах.

Значний внесок у справу просвіти та національного виховання українства зробили товариства "Просвіта", що почали виникати в роки революції. Подається короткий огляд і аналіз основних напрямків і форм їх діяльності. Робиться висновок, що "Просвіти" ставали вогнищами національної культури в українських містах і селах, сприяли консолідації різних верств суспільства, піднімали дух народу.

Лібералізація громадського життя на револуційній хвилі полегшила також становище українського театру. Циркуляром від 27 лютого 1906 р. було відмінено правила, що обмежували тематику сценічних постановок українських труп. Відтак у їх репертуарі почали з'являтися п'єси з життя інтелігенції, а також твори європейських і російських авторів. Відзначається

що завдяки оновленню і збагаченню репертуару український театр дістав змогу значно поширити свій вплив на різні верстви населення, сприяв зростанню громадської активності українського народу.

Отже, показано, що роки революції стали визначальним етапом у розвитку національної культури, етапом, який приніс послаблення поліцейського режиму в державі. Із здобуттям громадських свобод український культурно-національний рух вийшов на якісно новий рівень свого розвитку.

У третьому розділі - "Культурницька діяльність української інтелігенції у роки між двома революціями (1907-1917)" - визначаються особливості цього етапу українського визвольного руху. На думку автора, загальноприйняте визначення пореволюційних років терміном "реакція" можливе лише для характеристики політичного життя. Для іншої складової національного руху - культурницької діяльності - цей період автор визначає як момент певного підйому. Це підтверджується зростанням числа періодичних органів, виникненням нових українських видавництв і товариств.

В умовах пореволюційної політичної реакції це більше зросло значення періодичної преси, як легальної трибуни пропаганди національних ідей, засобу згуртування українського громадянства. Цей період розвитку національної преси автор характеризує як завершальний етап становлення. Вона зростала у кількісному плані. Так, якщо у 1908 р. було 8 періодичних органів, то у 1913 р. їх кількість зросла до 19. Йшов процес ідейного і тематичного розгалуження української преси. Періодичні органи помітно вдосконалювались, розширювались коло професійних журналістів, напрацьовувались навички, виникали і закріплювались традиції. Українські видання

набули постійних читачів і значно зміцнили. З початком світової війни видання україномовних часописів було заборонено, однак потреба в них відчувалась гостро. Тому продовжували виходити російською мовою місячник "Украинская Жизнь", тижневик "Рідний Край", що друкувався російським правописом, з'являлись нелегальні органи. Отже, у міжреволюційний період українська преса остаточно ввійшла у суспільне життя нації і стала його невід'ємною частиною.

Цей час був також етапом активного розвитку українського книгодрукування. Збільшувалась кількість видавничих товариств: у 1907 р. їх діяло 11, а до першої світової війни українці мали вже біля 30 видавництв. Розглядається і підсумовується доробок найбільших серед них - "Віку", "Благодійного товариства для видання корисних і дешевих книжок", "Часу" (засноване у 1908р.). Відзначається, що книжнова продукція зростала і кількісно і якісно. Так, у 1908 р. вийшло 220 назв українських книг тиражем 660 тис. примірників, а у 1913 р. - 216 назв, 897 тис. примірників.¹ На національному книжковому ринку з'явилися збірники творів відомих українських письменників, шкільні підручники, видання мистецького профілю, окремі твори західноєвропейських і російських авторів. Книга стала реальним засобом виховання читача як у загальнокультурному, так і в національному плані.

Одним із проявів українського культурницького руху в міжреволюційний період була діяльність просвітницьких товариств. На той час це була одна з небагатьох можливостей легального об'єднання українства. Головну увагу приділено клубам, які

1. Доманицький В. Назв. праця. - С.93; Дей О. Книга і друкарство на Україні. - С.195.

досить часто ставали спадкоємцями закритих "Просвіт". З 1907 по 1914 рр. у Росії діяло 10 клубів. Головною формою їх роботи було влаштування вечорів - літературних, музичних, танцювальних, куди запрошувались усі башавчі. Розглянута також діяльність наукових товариств, зокрема, Українського Наукового Товариства у Києві, Київської археографічної Комісії та ін. Відзначено, що діячі науково-просвітницьких організацій, пробуджуючи у людей цікавість до своєї культури, історії, сприяли згуртуванню українців навколо ідеї національного самовизначення і культурного відродження.

Важливим фактором у процесі культурного та ідейного становлення нації і у міжреволюційний час залишався театр. У розділі простежується процес зародження модерного напрямку в українському театральному мистецтві, розкрито його значення для розвитку нації. Значне місце відведено аналізу творчого доробку основоположників нової драматургії, яка стала стрижнем модерного театру. Ними були письменники - Леся Українка, В. Винниченко, О. Олесь. Розглядається також діяльність визначнішої на той час трупи М. Садовського. Автор підкреслює велику роль театру у розвитку національного руху. В роки політичної реакції він підтримував високий патріотичний дух народу, пропагував ідеї національного відродження та збереження народної культури.

Таким чином, доводиться, що час між двома революціями був періодом активної діяльності інтелігенції щодо розвитку і популяризації національної культури, впровадження української ідеї в свідомість широких верств населення.

У результаті дослідження автором зроблено ряд висновків основні з яких виносяться на захист:

- український культурно-національний рух у кінці XIX -

на початку ХХ ст. виступав як складова визвольних змагань нації. Він став базом для становлення і розвитку політичної складової, заклав необхідне духовне, ідейне, ідеологічне підґрунтя національно-визвольної боротьби українства;

- у розвитку українського культурно-національного руху останньої чверті століття перед національною революцією 1917 р. чітко простежуються наступні етапи: перший - з кінця ХІХ ст. до 1905р.- час повзавлення культурницької діяльності української інтелігенції; другий припадає на роки першої російської революції (1905-1907), характеризується піднесенням національного руху взагалі, і культурницького зокрема; третій - мікрореволюційний період (1907-1917) - в умовах пореволюційної реакції у політичному житті українства вся вага роботи на національному ґрунті зосереджується у сфері культурницькій;

- у культурницькій роботі національної інтелігенції виділяються наступні головні напрямки: видання українських періодичних органів і книг та їх розповсюдження, наукова і просвітницька діяльність, поширення живого українського слова засобами театру;

- керівною силою українського культурно-національного руху і, водночас, його рушієм виступала інтелігенція. Це визначалося, передусім, її особливим місцем у соціальній структурі українського населення.

Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення у наступних публікаціях автора:

1. Український театр останньої чверті XIX століття і його значення для національно-визвольного руху // Вісник Київського університету. Історія.- 1995.- Вип.33.- С.159-169.

2. Культурницька діяльність української інтелігенції в роки між двома революціями (1907-1917)// Деп. в ДНТБ України 17.07.95, N 1840. - Ук 95. - 49с.

3. До проблеми відродження національної школи в Україні під час революції 1905-1907 років // Збірник праць студентів та аспірантів Київського університету ім. Тараса Шевченка. Гуманітарні науки / випуск 2 // Деп. в ДНТБ України 27.03.95, N 650. - Ук 95. - С.57-65.

4. Діяльність українських видавничих центрів як аспект культурно-національного руху на рубежі XIX-XX століть // Деп. в ДНТБ України 20.10.95, N 2303. - Ук 95. - 10с.

5. Чисті криниці І.Огієнка // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей. - Луцьк, 1993. - С.255.

6. Роль української преси Наддніпрянщини у розвитку національно-визвольного руху в роки першої світової війни // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково - теоретичної конференції. - Львів, 1995.- С.77-79.

Doroschuk N.O. Ukrainian national cultural movement in Russian Empire (late XIX - early XX centuries)

Theses for obtaining scientific degree of Master of Arts (History) qualification 07.00.01 - History of Ukraine. Kiev University. Kiev, 1995.

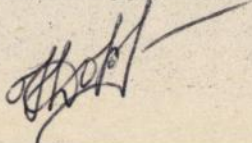
We present a manuscript. It is a complex investigation of the national cultural movement as an integral part of liberation movement of Ukrainian people at the turn of XIX - XX centuries. We defined and studied theatrical and publishing activity, edukational and scientific activity of national scholars. Intelligentsia is established to be the leading force of this movement.

Дорошук Н.А. Украинское культурно-национальное движение в Российской империи (конец XIX - начало XX вв.)

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины. Киевский университет, Киев, 1996.

... Защищается рукопись. В диссертации комплексно исследуется культурно-национальное движение как составная часть освободительной борьбы украинского народа на рубеже XIX - XX вв. Определены и изучены его основные слагаемые - театральная и издательская деятельность, распространение среди народа доступных книг, просветительская и научная работа национальных учёных. Установлено, что руководящей силой в этом движении выступала интеллигенция.

Ключові слова: культурно - національний рух, інтелігенція, преса, книгодрукування, театр.

Підп. до друку 09.02.96р. Формат 60х84/16. Друк офс.

Папір офс. Ум. др. арк. 1,6. Зам. 183. Тираж 100 пр.

Друкарня Південно-Західної залізниці, м. Київ, вул. Лисенко, 6

444397

AB 34.139